

*І.П. Руценко, канд. філос. наук, начальник
каф. загальної соціології Ун-ту внутр. справ*

СОЦІОЛОГІЯ ЗЛОЧИННОСТІ – НОВА ГАЛУЗЬ ВІТЧИЗНЯНОЇ СОЦІОЛОГІЇ

Вітчизняна соціологія має добру нагоду розширити своє предметне поле і нарешті звернутися до злочинності та низки проблем, пов'язаних з цим явищем. Злочинність, її соціальні наслідки, питання профілактики та протидії кримінальним проявам варті того, щоб ними займалися професійні соціологи. Для останніх найбільшим аргументом актуальності цих питань повинні слугувати дані соціологічних опитувань, які незмінно свідчать, що злочинність належить до пріоритетних загальнонаціональних проблем. Автору статті протягом останніх десяти років доводилося багаторазово включати у різні за призначенням опитування подібні запитання, і кожного разу підсумки свідчили, що злочинність потрапляє у першу трійку проблем, «конкуруючи» з соціально-економічними негараздами. Десять років тому, наприклад, на першому місці фігурувала така проблема як «черги і дефіцит у торгівлі», зараз – «невиплати зарплати» та подібні економічні проблеми. За ними завжди йде злочинність. Для підтвердження можна послатися на останнє опитування, яке було здійснене соціологами соціально-психологічного факультету УніВС влітку 1999 р. За умовами експерименту, який стосувався розповсюдження наркотиків, об'єктом дослідження були виключно чоловіки п'яти вікових груп від 20 до 64 років. Загалом було опитано 2500 харків'ян. Поряд з іншими відповідями респонденти позначили найбільш гострі загальнонаціональні проблеми за списком, що їм пропонували інтерв'юери: економічна криза – 67,9%; несплата заробітної плати – 66,8%; злочинність – 54,1%; зубожіння великих мас людей – 46,9%; занепад моралі – 35,8%; високі ціни – 28,3%; поява «дуже бідних» і «дуже багатих» – 23,3%; чорнобильська катастрофа та можливість її повтору на інших станціях – 19,5%; криза освіти, культури – 16,4%; розповсюдження наркотиків – 15,1%; міжнаціональні конфлікти – 14,8%; пияцтво, алкоголізм – 13,0%; політична боротьба – 12,6%; насилля – 12,4%; загроза громадянської війни – 11,4%; страйки, мітинги, пікети – 2,1.

Немає жодного сумніву, що в разі відповідей жінок ранг злочинності як загальнонаціональної проблеми був би ще вищим, бо слабка стать більш вимоглива до власної безпеки. Безперечно, для соціолога проблема злочинності дуже цікавий і нагальний об'єкт досліджень, але саме він досі «випадає з їх ока». Соціологія в Україні, якщо узяти до уваги наукові публікації, захисти дисертацій, навчальні курси, розвивається за кількома десятками галузевими напрямками, серед яких ми не знайдемо соціології злочинності. Університетські, академічні, приватні центри та соціологічні [†] чдації обминають ґрунтовні дослідження за вказаною тематикою. Таке станови-

ще не є випадковим і має свої причини. По-перше, предметна ніша, про яку іде мова, ніби то вже зайнята кримінологією, що розвивається у нас кілька десятиріч та має свої власні вагомі здобутки. По-друге, вітчизняна соціологія все ще несе відбиток тоталітарної епохи, коли були наглухо закриті сфери для цивільних науковців. До них належала проблема злочинності, кримінальна статистика, пенітенціарна система тощо. Взагалі у тоталітарних країнах соціальні відхилення (проституція, алкоголізм, наркоманія, злочинність в усіх проявах та формах) старанно приховуються, відповідна інформація не розповсюджується; держава пильнує, щоб випадково науковці не розповсюдили «зайвої» інформації. Цікаво, що такий стан є загальним і для комуністичних, і для фашистських, і для інших форм диктатур. Так, перше загальнонаціональне дослідження з проблеми наркотиків в Іспанії було здійснене у 1978 р., тобто після демократизації країни, а у нас початок досліджень у цьому напрямку припадає на 90-і роки... Соціологи слушно обминали проблему злочинності як таку, що є безперспективною з огляду на неможливість збору емпіричного матеріалу, і загрозливою в разі ідеологічно необачних висновків та узагальнень. Так, відомий санкт-петербурзький дослідник Я. Гилінський наважився розкрити соціальну структуру злочинців лише за часів демократизації нашої країни тому, що статистика могла підірвати міф про робітничий клас як провідну соціально-політичну силу суспільства. А статистика по Ленінграді мала такий вигляд: коефіцієнт кримінальної активності за вбивствами: 1,9 – робітники; 0,17 – службовці; 0,28 – учнівська молодь; за тяжкими тілесними uszkodженнями відповідно – 1,97; 0,16; 0,39; за крадіжками особистого майна – 1,06; 0,04; 0,66; за хуліганством – 1,97; 0,15; 0,76 [1, с.76]. Інерція цього відсторонення дається взнаки і сьогодні. Відомі українські соціологи та соціологічні заклади мають свої профілі та улюблені теми, за якими добираються та групуються молоді вчені; соціології злочинності в колі цих напрямків немає.

Принциповим питанням дискусії навколо перспектив соціології злочинності є її співвідношення з кримінологією. Донедавна вивчення злочинності було відомчою справою, кримінологи працювали в системах юстиції та міністерства внутрішніх справ. Так вже склалося, що кримінологія у нас набула статус юридичної дисципліни. Чи може це задовольняти потреби суспільства сьогодні? Для відповіді на поставлене запитання і аналізу співвідношення наукових дисциплін варто пригадати певні фрагменти з історії вітчизняних соціальних наук. Соціологія в цілому і кримінологія мають у минулому спільну сумну долю. Наприкінці 20-х рр. вони були проголошені «буржуазними лженауками», соціологічні і кримінологічні школи було зруйновано, емпіричні дослідження – призупинені. Часткова реабілітація соціології та кримінології припадає на кінець 50-х – початок 60-х рр. Але вона не торкнулася теоретичної соціології, в СРСР єдиним еквівалентом соціологічної теорії був марксизм-ленінізм, інші ідеї й концепції відкидали-

ся «з порога». Це зумовило становище, коли офіційно визнавалася лише емпірична соціологія (соціологічні методи) й суворо дозовані конкретно-соціологічні дослідження. Однобока й неповноцінна соціологія не була у змозі стати теоретичним фундаментом радянської кримінології, яка перейшла під опіку юриспруденції і почала розглядатися виключно як права дисципліна. Юристам вистачило кількох марксистських догм як відправних пунктів для досліджень злочинності, покарання, попередження протиправної поведінки. Були певні труднощі з опрацюванням емпіричного матеріалу, але корпоративна замкненість призвела до суттєвого зниження культури польових досліджень та вимог до точності та валідності даних. Принагідно зазначимо, що юридичний статус кримінології є скоріше політичним, організаційним рішенням, а не даниною наукової логіки. Предмет кримінології не виходить за межі об'єктно-предметної сфери соціології. Класик соціології ХХ ст. Пітерим Сорокін однозначно ототожнював кримінологію з соціологією злочинності [2, с.173]. В США за традицією кримінологічні роботи відносяться до соціологічних досліджень, тобто розглядаються як соціологія злочинності, в Західній Європі кримінологія має статус особливої міждисциплінарної дисципліни, яка спирається на соціологічні методи [3, с.5]. Вибір епохи хрущовської відлиги був безальтернативним – кримінологія на довгі роки закріпилася у стінах юридичних вузів та дослідницьких центрів Міністерства внутрішніх справ, кадровий корпус кримінологів майже стовідсотково формувався з лав правників.

Юридичний статус кримінології має свої позитивні і негативні сторони. Галузеве становище демонструє переваги щодо фінансування і підтримки кримінологічних праць, одночасно є уразливим з теоретичного, суто наукового боку. Вітчизняній кримінології притаманні, на наш погляд, три принципові вади, зумовлені її відірваністю від соціологічного знання. По-перше, вітчизняна кримінологія розвивається фактично за межами сучасної соціологічної теорії. Теоретичний вакуум неможливо заповнити посиленнями на науку кримінального права та Кримінальний кодекс з його Загальною та Особливою частинами. Спроби будувати пояснювальні моделі злочинності та злочину без застосування теоретико-соціологічного знання напевне приречені на невдачу. У цьому разі з'являються тавтологічні дефініції або суто формальні висновки; наприклад, суть злочинності визначається за змістом норми кримінального права. Законодавець за цієї логіки перетворюється на причину злочинності, бо якщо є правова норма, рано чи пізно з'являються порушники, а нема норми, то й не виникають злочинці і відсутня нібито злочинність як соціальне явище... Ці суто методологічні хиби помічають і кримінологи-юристи. А.Ф. Зелінський відверто зазначає, що нашій кримінології притаманний «формально-догматичний підхід» і вона розвивається в межах «нормативістської парадигми» [4, с.7, 11]. Друга вада нашої кримінології – слабкість методичної бази, аматорське володіння багатьма кримінологами сучасними методами збору та обробки емпі-

ричних даних. Своїх власних методів кримінологія не виробила, а левову частку її багажу складають саме відомі соціологічні методи. Кримінологи намагаються використовувати різноманітні опитування, аналіз документів, спостереження, але дані, якими вони оперують, за суворими критеріями науковості, здебільшого не є репрезентативними, отже, не викликають довіри. Дослідники, що не мають спеціальної соціологічної підготовки, часто густо ігнорують вимоги валідності, надійності, точності, на яких тримається емпірична соціологія, і які не є забаганкою або чимось зайвим. Відірваність від соціологів і соціології дає себе взнаки і у цьому відношенні. Ситуація ускладнюється ще й тим, що кримінологи мають справу з так званими латентними соціальними процесами, до яких належить злочинність в цілому і так звана латентна злочинність зокрема, а також наркоманія, протитуція, корупція тощо. Агенти цих процесів (іноді тотально з усіх боків) геть не зацікавлені в тому, щоб розголошувати правду, давати бодай якусь інформацію про свої дії, обставини певних подій тощо. У цих випадках дослідник мусить конструювати спеціальні «тонкі» методи, щоб зібрати потрібні дані. Соціологічний фах тут є рішуче необхідним. Нарешті, третім недоліком вітчизняної кримінології є вузьке поле досліджень, обмежена предметна сфера. Наші кримінологи інстинктивно намагаються її якомога тісніше зв'язати з юридичною проблематикою, практикою правосуддя та попереднього слідства. Вони мислять категоріями Кримінального кодексу, що є цілком зрозумілим, але недостатнім для тематики злочинності. Злочинність породжує у суспільстві системні процеси, що так чи інакше виходять за межі предмета юридичної кримінології. Можна виділити низку підсистем та інститутів, які пов'язані з феноменом злочинності: «Населення», «Жертви злочинних посягань», «Злочинність», «Поліція», «Система кримінальної юстиції», «Кримінальна політика держави», «Пенітенціарна система». Кожна з цих підсистем є досить цікавим об'єктом для досліджень. Наприклад, «Населення» може цікавити соціолога з боку реакції населення на загрозу злочинності, ставлення громадян до органів правопорядку, підтримка чи не підтримка населенням кримінальної політики і т.ін. Є певне коло питань, які в демократичному суспільстві принципово не можна вирішувати келійно, або за галузевими традиціями. До них, наприклад, належать проблема смертної кари, додержання законності поліцією та громадський контроль над силовими відомствами, наявність латентної злочинності та національна система реєстрації деліктів, проведення амністій та здійснення радикальних змін у правоохоронній політиці держави тощо. Навколо згаданих проблем постійно точаться політичні дискусії, а партії, політичні лідери, урядовці залюбки використовують їх у своїх програмах. Це в свою чергу робить актуальним вивчення громадської думки. Таким чином, широкий спектр проблематики, що так чи інакше пов'язана із злочинністю, потребує уваги соціологів, які не мають упереджень і не прив'язані жорстко до галузевих вимог та традицій.

Аналіз «вузьких» місць у вітчизняній кримінології підтверджує нашу думку про необхідність більш тісного поєднання кримінології з соціологією. Залишається з'ясувати ще, так би мовити, певні етичні моменти, що пов'язані із ставленням кримінологів до втручання в їх галузь. Професійні кримінологи-юристи не без ревності сприймають можливість вторгнення в їх сферу, особливо коли точиться дискусія навколо предмета та наукового статусу кримінології. Принаймні, вони пильно стежать за ситуацією і здебільшого готові захищати юридичний статус кримінології. Так, Долгова А.І. з певним задоволенням констатує слабкість позицій соціологів (мов. оригіналу): «В одной из последних крупных социологических работ, книге Смелзера Нейла «Социология» (М., 1994) о преступности практически лишь упоминается в главе «Девиация и социальный контроль». В отечественных социологических трудах также не выделяются разделы о преступности...» [5, с.40]. Професор Долгова має рацію лише частково, бо сприйняла популярний підручник із загальної соціології за «крупную социологическую работу», яка нібито свідчить про слабкий інтерес соціологів до кримінологічної проблематики. Дійсно, Н.Смелзер не заглиблювався у цю проблематику, бо вона відноситься до широко представленої у Америці соціології злочинності, яка викладається в університетах окремо. Щодо вітчизняних соціологів і соціологічної літератури, то спостереження відомого московського кримінолога є досить точним і воно однаково стосується і російської, і української соціології. Проілюструємо це спостереження посиланням на енциклопедичний словник за редакцією Г.В.Осипова (1995 р.). У бібліографії до статті «Соціологія злочинності» ми знаходимо лише одне видання за темою, яке побачило світ у Росії ще в 1966 р. Але збірка «Соціологія злочинності» складається з кількох праць відомих західних вчених [6, с.741]. Треба відати належне укладачам цієї збірки, проте їх німий заклик не знайшов відгуку у вітчизняних соціологів.

Ми не вважаємо доцільним підтримувати дискусію про дисциплінарну належність кримінології й можливість її виведення з лав юридичних дисциплін на користь соціології. Треба зважувати на реальність і традицію, яка склалася у нас на користь юридичного статусу кримінології. Але це не заперечує можливість розвитку вітчизняної соціології злочинності, яка має перспективу розвинутися на зламі соціології й юридичних дисциплін. Соціологія злочинності може мати власну предметну нішу, специфічні завдання, які не будуть підміняти кримінологію, а навпаки посприяють її піднесенню. На наш погляд, соціологія злочинності має виконувати чотири основні функції, в межах яких вона має шанс конституюватися як самостійна наукова галузь. До цих функцій належать: 1) теоретико-методологічна функція (по відношенню до кримінології); 2) інструментальна; 3) пізнавальна; 4) просвітницька. Пояснімо більш докладно зміст цих функцій та перспективи соціології злочинності. Перша функція полягає в тому, щоб поєднати «високу» соціологічну теорію з практикою соціологічних дослі-

джень. За допомогою відомих соціологічних парадигм можна, по-перше, побудувати пояснювальні моделі злочину й злочинності, по-друге, розробити так звані спеціальні теорії (теорії середнього рівня), що були б функціональні по відношенню до тих явищ і процесів, з якими мають справу кримінологи. Соціолого-теоретичний аналіз підказує: злочин і злочинність – онтологічно різні об'єкти дослідження. Звідси випливає мультипарадигмальність як вихідна теза соціології злочинності. Злочин за своєю суттю є одиничним феноменальним явищем, це – вибір агента з розмаїття альтернатив. Ось чому для дослідження злочину принадні соціологічні доктрини, що відповідають номіналізму веберівського типу, наприклад, «розуміюча» соціологія, або феноменологічна соціологія. Злочинність як масовий статистичний процес піддається дослідженню в межах дюркгеймівського соціологічного реалізму, наприклад із застосуванням структурного функціоналізму, теорій соціального простору й соціального поля. Спеціальні теорії потрібні для того, щоб, з одного боку, уникнути великої кількості дефініцій та суджень, які суперечать один одному, з іншого – мати надійний засіб для впорядкування емпіричної реальності. Наприклад, відоме явище латентної злочинності в кримінологічній літературі має багато тлумачень і різних класифікаційних схем, кількість яких зростає пропорційно чисельності тих, хто пише на цю тему. Дослідникам не вистачає солідної теоретичної бази, яка б допомагала уникнути хибного і непродуктивного плюралізму й більш ефективно проводити польові дослідження. Латентна злочинність, на наш погляд, може бути пояснена в межах теорії латентних соціальних процесів, яка б містила інформаційну модель певного класу схожих явищ. Процедура розробки спеціальної теорії містить кілька принципових моментів: 1) вибір базових теоретико-соціологічних засобів з арсеналу як сучасної, так і класичної соціології; 2) операціоналізація основних понять, розробка системи категорій, яка б всебічно віддзеркалювала вибране дослідницьке поле; 3) побудова логічної конструкції, яка б адекватно описувала процеси у вибраних категоріях; 4) пошук, адаптація методичних засобів, придатних для емпіричних робіт у визначеній сфері.

Інструментальна функція передбачає професійне, обґрунтоване, коректне застосування соціологічних методів у кримінологічних дослідженнях. Соціологія злочинності не може ставити за мету відкриття нових методів. Мова може йти про адаптацію існуючих методів до специфічних умов кримінологічних досліджень. Цінним, наприклад, була б розробка особливих заходів стосовно анонімності, довірчості під час проведення досліджень на теми корупції, наркоманії, сексуального насильства тощо. Актуальним для посилення арсеналу практичної кримінології є застосування поряд із кількісними методами, які більш відомі вітчизняним дослідникам, також якісних методів, наприклад, поглиблених інтерактивних інтерв'ю. Наш власний досвід свідчить, що останні можуть мати кілька переваг. По-перше, поглиблене слабоструктуроване інтерв'ю є майже унікальним шан-

сом отримати інформацію від безпосередніх учасників глибоко латентних процесів, наприклад, стосовно корупції або професійної кримінальної діяльності. Масові репрезентативні опитування в цьому разі є безперспективними, а професійне спілкування соціолога з окремими агентами цих дій не виключене. По-друге, якісні методи на відміну від кількісних дають більше шансів «влочити» глибинні пласти інформації, про які соціологу не було відомо апріорі. Методика застосування якісних методів є гнучкою, вона дозволяє вносити потрібні корективи вже під час польових робіт, що є неприпустимим для практики кількісних методів. «Інструментальна» діяльність є специфічно фаховою роботою, яка під силу досвідченим соціологам. Ця ніша, безперечно, їм і належить.

Пізнавальна функція – це організація соціологами конкретно-соціологічних досліджень за тематикою, яка доповнює суто кримінологічні напрямки, отримання результатів, що поглиблюють наші уявлення про різні аспекти і прояви злочинності. Сьогодні на порядку денному не тільки розширення тематики робіт, про яке вже згадувалося вище, але й певна «глобалізація» досліджень до рівня загальнонаціональних опитувань, організація постійного моніторингу та кроснаціональних порівняльних досліджень. Соціологам притаманне своє бачення соціуму та його проблем, вони працюють із громадською думкою і в цьому мають переваги щодо поставлення дослідницьких проблем, а також у знаходженні шляхів їх розв'язання. Нарешті, просвітницька функція полягає в тому, щоб інформувати громадськість про реальний стан речей, розповсюджувати певні знання щодо профілактики злочинності, самозахисту, особистих дій, якщо людина стала об'єктом злочинних посягань.

Стислий аналіз перспектив «вторгнення» соціології у сферу кримінології показує загалом добрі можливості для такої «експансії». Важливо підкреслити, що соціологи мають свою власну нішу для дослідницької діяльності, вона на загал не є конкурентною для кримінології у тому вигляді, в якому вона існує в Україні. Згідно з традиціями соціології спеціалізація досліджень набуває статусу галузевої соціології, в даному випадку – це соціологія злочинності. Її визначальними рисами є співпраця з кримінологією; загальна мета розвитку двох дисциплін – наукове обґрунтування заходів різного масштабу і характеру щодо зменшення рівня злочинності та підвищення безпеки громадян, фізичних та юридичних осіб. Але кожна з дисциплін має свою специфічну тематику, традиції, засоби розв'язання наукових проблем. Вітчизняна соціологія злочинності робить перші кроки, організаційно вона має нагоду конституюватися як наукова школа в стінах соціально-психологічного факультету Університету внутрішніх справ. Кадровий, творчий потенціал кафедр факультету сприяє цьому. Доречно буде й спеціалізація соціолог-кримінолог для курсантів, що отримують освіту на факультеті. Нова генерація кримінологів, що отримуватимуть освіту на базі соціології, позитивно вплине на майбутнє цього фаху в Україні, його ста-

тус, вплив, практичне значення для боротьби із злочинністю, захисту безпеки, прав, свобод громадян.

Список літератури:

1. Гишинский Я.И. Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория // Социологические исследования. 1991. №4. 2. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. Пер. с англ. М., 1992. 3. Шнайдер Г. Криминология. Пер. с нем. М., 1994. 4. Зелинский А.Ф. Криминология: Курс лекций. Х., 1996. 5. Криминология: Уч. для юрид. вузов / Под общей ред. А.И. Долговой. М., 1997. 6. Энциклопедический социологический словарь / Общая редакция акад. РАН Осипова Г.В. М., 1995.

Надійшла до редколегії 12.10.99

*В.І. Московець, начальник Державіньського РВ
УМВС України в Харківській області*

ВЗАЄМОДІЯ МІЛЦІ ТА НАСЕЛЕННЯ В ОХОРОНІ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ

Соціальна взаємодія – це система взаємообумовлених соціальних дій, які пов'язані циклічною причинною залежністю, при якій дії одного суб'єкта є одночасно причиною і наслідком дій інших суб'єктів.

Соціологія вивчає взаємодії між соціальними групами, спільнотами, інститутами, організаціями та їх представниками (наприклад, між працівником органу внутрішніх справ і підприємцем, інспектором ДАІ і водієм тощо).

Для того, щоб взаємодія відбулась, необхідні: наявність суб'єктів та об'єкта взаємодії, норм і правил поведінки суб'єктів у процесі взаємодії, зацікавленість обох суб'єктів в оволодінні об'єктом або впливом на нього; наявність контакту між суб'єктами, в результаті якого налагоджуються постійні відносини. Схематично процес взаємодії можна представити таким чином:

D – дія

S – суб'єкт

D¹, D₁¹ – нова дія

K – контакт

Проблема соціальної взаємодії є однією з головних в соціології і соціальної психології. Існують різні теоретичні конструкції, які пояснюють, чому деякі групи людей вступають в контакти, взаємодії, стали відносини, а інші – ні. Наприклад, М.Вебер в своїй теорії розуміння відповідає на це запитання таким чином. Людина завжди при виборі способу поведінки орієнтується на окремі цілі й засоби їх досягнення [1, с.511]. Але реалізація ме-